



«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍŇ INTEGRACIYASÍ»

atamasındaqı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

K.SULTANOVTIŇ «AQDÁRYA» ROMANÍDA FRAZELOGIYALÍQ SINONIMLERDIŇ QOLLANÍLÍWÍ

Nariman Shinnazarov,
*Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası
Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq ilimler
ilim izertlew institutınıń
erkin izleniwshisi.*

***Annotaciya.** Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler bir-biri menen óz-ara sinonim, antonim bolıp keledi yamasa óz-ara yaki bolmasa basqa birlikler menen omonim bolıp keledi. Bunday qubılıslar kórkem shıǵarma tilinde qollanılǵan frazeologizmlerde jiyi ushırasadı hám tildiń kórkemligin payda etedi. Maqalada K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanı tilinde frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanıw ózgeshelikleri analizlengen.*

***Tayanış sózler:** leksika, frazeologiyalıq sóz dizbekleri, frazeologiyalıq sinonimler.*

Frazeologizmler hár qanday tildiń baylıǵınan, kórkemliginen derek beretuǵın birlikler bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tili frazeologizmlerge júdá bay bolıp, frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Sonıń menen birge, frazeologizmler ózleriniń ańlatatuǵın mánileri boyınsha da bir qansha sıpatlı ayırıqshalıqlarǵa iye, sonlıqtan frazeologizmler mánilik jaqtan da bir neshe toparlarǵa bólip qaraladı.

Qaraqalpaq tiliniń leksikasında ózgeshe tábiyatı menen salmaqlı orın iyeleytuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri astarlı mánilerde, kórkemlik, awıspalı mánililik, obrazlılıq sıpatqa iye qaraqalpaq ádebiyatınıń talantlı wákili K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanı tilinde úlken sheberlik penen paydalanılǵan. Jazıwshı frazeologizmlerdi óz ornı menen zárúr jerinde paydalanıw arqalı óz shıǵarmasınıń tiline tásirlik beredi. Onı xalıq tiline únles, tásirli, ápiwayı jáne obrazlı etip qollanadı, bunda tildiń kommunikativlik xızmeti menen birge estetikalıq xızmeti de ámelge asadı.

Frazeologizmler – qaraqalpaq tiliniń tariyxı menen baylanıslı bolıp, belgili bir dáwirlerde payda boladı. Frazeologizmlerdiń dóreliwi kóplegen sebeplerge baylanıslı boladı. Ayırım jaǵdaylarda frazeologiyalıq birlikler tuwra mánide emes, al, ulıwmalastırıwshı hám obrazlı - awıspalı mánilerde bárqulla turaqlı xızmet atqarıwı nátiyjesindegi erkin sóz dizbeklerinen frazeologizmlerge de aynaladı, yamasa erkin sóz dizbeginde ayırım sóz mánileri ózgeriwi yaki bolmasa sózdiń túsip qalıwı nátiyjesinde frazeologiyalıq máni payda boladı. Bul gónergen mániler házirgi tilde tek ayırım frazeologiyalıq birlikler quramında ǵana ushırasadı. Ayırım sóz dizbekleriniń qısqarıwı nátiyjesinde, erkin (sintaksislik) sóz dizbegi anıq, obrazlı



«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaqı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

mánide keńeyiwi arqalı, ayırım dialektler hám kásiplik terminologiyağa baylanıslı sóz dizbekleri túsip qalıwı hám turaqlasıwı nátiyjesinde hám t.b. jollar menen frazeologizmler payda boladı.

Qaraqalpaq til biliminde frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń tiykarǵı belgilerin E.Berdimuratov bılay anıqlaydı:

1.Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qalıplesip ketken sóz dizbeklerinen esaplanadı;

2.Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mánilik jaqtan obrazlı xarakterge iye bolıp keledi;

3.Frazeologiyalıq sóz dizbegin quraytuǵın jeke komponentler ózleriniń qalıplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi;

4.Frazeologiyalıq sóz dizbegin quraytuǵın jeke komponentler jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı;

5.Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin bóleklerge bóliwge bolmaydı;

6.Frazeologiyalıq sóz dizbegin basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı. [1.245].

Házirgi dáwirde til biliminde máni túsiniǵi bir qansha birliklerge qatnaslı bolıp keledi – leksikalıq máni, grammatikalıq máni hám t.b. sıyaqlı mániler bar. Frazeologiyalıq máni – anıq bir tildegi frazeologizmniń ańlatqan mánisi. Ol frazeologizmdi qurap turǵan komponentlerdiń mánisinen basqasha bolıp keledi. Olay bolsa, frazeologiyalıq máni quramındaqı komponentlerdiń mánilerinen ózgeshe, basqa, olardan kelip shıqqan máni emes, al ulıwma frazeologizmnen ańlasılǵan jámlewshi, astarlı máni bolıp tabıladı. Frazeologizm hám máni túsiniikleri quramalı bolıp, frazeologiyalıq máni menen sózdiń frazeologizm quramında ańlatqan mánileri barlıq waqıtta teń yamasa birdey bolmawı múmkin.

Bul haqqında S.Shınnazarova maqalasında: «Jámiyettiń eń baslı yadrosı, tulǵası esaplanǵan insan konceptin frazeologiya arqalı súwretlew, olardı frazeologizmler tiykarında úyreniw – bul máselege jańasha qarawǵa hám qatnas jasawǵa baǵdarlaydı». [3.7] - dep ayırıqsha atap kórsetedi.

Qaraqalpaq tilinde de basqa da tiller sıyaqlı frazeologiyalıq sóz dizbekleri, olardıń túrleri, kórkem-súwretlewshilik imkaniyatları haqqında ayılǵan kóplegen bahalı pikirlerdi keltiriwge boladı. Tilshi ilimpazlar qaraqalpaq tiliniń usınday bir baylıǵı haqqında bir qansha unamlı pikirler bildiredi. Olardan qaraqalpaq tiliniń leksikasın izertlegen belgili ilimpaz prof. E. Berdimuratov: «Haqıyqatında da, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń elementlerinen esaplanatuǵın naqıllar, maqallar,



«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

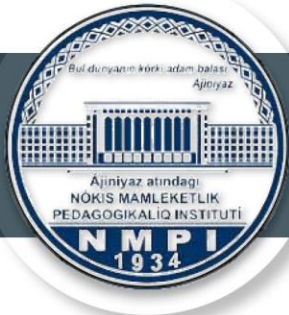
atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

idiomalar, sonday-aq onıń basqa da túrleri biziń kúndelikli til arqalı qatnas procesimizde pikirimizdi tolıq, ózine tán barlıq mánilik ottenokleri menen jetkeriwde ayırıqsha rol atqaradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mine usı kózqarastan tildiń qaymaǵı sıpatında kórinedi. Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń sóz dóretiwshiliginiń ájayıp úlgileri jatır» [1.239] - dep jazǵan edi. Onıń, mine usınday sıpatı kórkem shıǵarmalarda keńnen paydalanıwına múmkinshilik jaratadı. Solayınsha, frazeologizmler tildiń kórkemlew quralına aynalıp, eń bahalı, tili tásirli kórkem shıǵarmalardıń tilinen óz ornın iyeleydi.

Frazeologizmlerdiń qaraqalpaq ádebiy tiliniń funkcional stillerinde qollanıwı da ayırıqsha qızıǵıwshılıq tuwdıratuǵın máselelerdiń birinen esaplanadı. Frazeologiyalıq dizbekleriniń qaraqalpaq ádebiy tiliniń funkcional stilleriniń túrlerinde, sonıń menen birge, awızeki sóylew stilinde qollanıwı haqqında óziniń stilistika tarawına qatnaslı miynetinde A.Bekbergenov bılay dep jazadı: «Frazeologiyalıq sóz dizbekleri kórkem ádebiyatta, publicistikalıq stilde hám sóylew tilinde keńnen qollanıwı, hár qıylı emocional-ekspressivlik belgilerge iye boladı». [2.40].

Frazeologizmlerdiń tábiyatında bar bolǵan joqarıda atap kórsetilgen sıpatlar onıń kórkem shıǵarmalar tilinde ónimli qollanıwına múmkinshilik jaratıp beredi. Bul kórkem sóz sheberi K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanınıń tiline tallaw jasap qaraǵanda da ayqın kózge túsedı.

Qaraqalpaq prozasınıń kórnekli wákili, kórkem sóz sheberi K.Sultanov shıǵarmalarınıń tili qaraqalpaq tiliniń baylıǵın, kórkemligin frazeologizmler arqalı ayqın kórsetip turadı. Biziń bulay dewimizdiń tiykarǵı sebebi, onıń prozalıq shıǵarmalarınıń tilinde ana tilimizdiń leksikasında bar bolǵan hár qıylı birlikler sheberlik penen paydalanıladı. Tildiń sózlik quramınan orın alǵan leksikalıq birlikler shayır shıǵarmalarınıń tilinde estetikalıq jaqtan xızmet atqarıp keledi, ońın tiline kórkem tús beredi. Jazıwshınıń prozalıq shıǵarmalarınıń tilindegi birlikler, máselen, gónergen sózler dóretpede sóz etilip atırǵan tariyxıy dáwirdiń koloritin súwretlew ushın xızmet etip, xalıqtıń sol dáwirdegi turmısın ashıp beriwde úlken orın tutadı. Al, dialektlik sózler bolsa xalıqtıń belgili bir aymaqta jasawshı wákilleriniń sóylew tilindegi ózgeshelikti ashıp beriw, personajdıń sóylew sıpatlamasın jaratıw ushın xızmet etedi. Sinonimler sózlerdi orınsız tákirarlamaw maqsetinde jumsalǵanın atap ótiw orınlı. Demek, jazıwshınıń kórkem dóretpeleriniń tilinde paydalanılǵan basqa da birliklerdiń - antonimlerdiń, omonimlerdiń, kásiplik sózlerdiń, ózlestirme sózlerdiń, awızeki sóylew tiline tán birliklerdiń hám t.b. ózine tán atqaratuǵın xızmeti, orı



«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIWDIŃ INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

bolıp, olardıń hár birin avtor stillik jaqtan qollanıw menen shıǵarma tiliniń tásirli hám obrazlı bolıwın támiyin etedi.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler bir-biri menen óz-ara sinonim, antonim bolıp keledi yamasa óz-ara yaki bolmasa basqa birlikler menen omonim bolıp keledi. Bunday qubılıslar kórkem shıǵarma tilinde qollanılgan frazeologizmlerde jiyi ushırasadı hám tildiń kórkemligin payda etedi. K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanı tilinde de frazeologizmler usınday mánilik ózgeshelikler menen qollanıladı.

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler bay mánilik ayırıqshalıqlarǵa iye bolıp keliwi menen sıpatlanadı. Frazeologizmler kópshilik jaǵdaylarda jeke sózler menen mániles bolıp, olardıń emocional-ekspressivlik sinonimi sıpatında xızmet etedi. Máselen: kewline qıl sıymaw – qapalanıw, kóz juwırtıw – qaraw hám t.b.

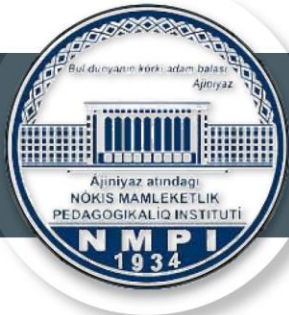
Frazeologizmlerde eki túrli sinonimiya ushırasadı. Birinshiden, frazeologizmler jeke sózler menen sinonim bolıp keledi (leksikalıq sinonimiya), ekinshiden frazeologizmler frazeologizmler menen sinonim bolıp keledi hám onı frazeologiyalıq sinonimiya quramında qarastıramız.

Frazeologizmlerdegi ayqın kórinetuǵın bir sıpatlı belgi olardıń óz ara sinonimiyası bolıp tabıladı. Sinonimler qaraqalpaq tiliniń úlken baylıǵı bolıp, frazeologizmlerde mánilik baylıq, reńbe-reńlik, tásirlik ayqın kórinedi. Bir neshe komponentlerdiń qatnasında yamasa bir sózdiń bir neshe frazeologizmlerdiń quramında keliwi arqalı da frazeologiyalıq sinonimler júzege keledi. Máselen, qorqıw – júregi suwlaw – júregi dúrsildew hám t.b.

Tilde dara sózge salıstırǵanda frazeologiyalıq sóz dizbekleri sıpayı hám turpayı mánilerdi bildirip te keledi. Máselen, óliw – qum qabıw – dúnyadan ótiw – kóz jumıw hám t.b. Usınday ózgeshelikleri menen frazeologizmler dara sózlerdiń emocional-ekspressivlik boyawlı sinonimi retinde mánilik jaqtan ótkir, tásirli, obrazlı bolıwı menen sıpatlanadı. Olardıń mánilerin salıstırıp qaraǵanda frazeologizmlerdiń qollanıwında mánilik ótkirliǵı, kúshi ayqın kórinip turadı. Solay etip, frazeologiyalıq sinonimler de qaraqalpaq tili sinonimleriniń baylıǵın kórsetedi.

K.Sultanovtıń «Aqdárya» romanı tilinde de frazeologiyalıq sinonimlerdiń hár qıylı stillik maqsetlerde sheberlik penen paydalanılǵanın kóriw múmkin.

1 Xalayıqlar, tıńlańızlar, tıńlańızlar, Qáliylanıń sózine qulaq salıńızlar! Eger qulaq salmasańız, aytqan tildi almasańız, obalıńız ózine. (109-bet). Hámme elattıń qulaǵın salıp, kózin tigip otırǵan xatı. [10-bet]. Biraq, eldiń talas - tartısına da qulaq asıw kerek. (199-bet). Qádir áynektiń tusına kelip, qulaǵın saldı. (197-bet)



«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍŃ INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

2. Sapar eki baldaǵına súyenip turıp, Áskerbaydı qolına alıp, betinen súydi, ajarına tigilip qarap, mıyıǵın tarttı. (177-bet)

– Túnletip ne islep júrseń, – Ajar jolawshıǵa qanshama bejireyip, kózin tikse de, qarańǵıda bet ajarın tanıy almadı, – qayda baratırsań. (103-bet) Sol qáweterden saqlanıp ótiw ushın ol muzdıń betinen eki kózin ayırmay kiyatur. (102-bet)

Shıǵarmadan alınǵan dáslepki mısallarda tınlaw sózi menen qulaq salıw, qulaq asıw frazeologizmleri óz ara sinonim bolıp kelip, mánilik reńkleri menen ózgeshelenip turǵan bolsa, ekinshi mısalda qaraw sózi menen kózin tigiw, kózin ayırmaw frazeologizmleri mániles bolıp keledi. Álbette, bul sinonimlerdiń mánilik reńkleri is-háreketti belgili bir ózgeshelikleri menen kórsetedi.

Ádebiyatlar:

1. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. – Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968, – Б. 245-246.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990, -Б.40.
3. Шынназарова С. Соматикалық фразеологизмлер–лингвокультурологиялық бирликлерден бири.// «Илим хәм жәмийет»журн.2023, 2-сан,105-107-бетлер.
4. Султанов К. Ақдәрья. -Нөкис, «Билим», 2018.